

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 67 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 67 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3699>

TÜRKÇENİN TERS DİZİM SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN KAYNAKÇA DENEMESİ

BIBLIOGRAPHY OF STUDIES ON TRIAL REVERSE DICTIONARY OF TURKISH

Ebubekir ERASLAN*

Öz

Teknolojinin gelişmesiyle sözlüçlük literatürde hem boyut hem de yer değişikliğine uğramıştır. Eskiden daha çok genel sözlükler yazılırken artık daha sınırlı, daha özel sözlükler hazırlanmaktadır. Ülkemizde yirmi-yirmi beş yıldır varlığını gösteren “ters dizim” sözlükleri de bunlar arasındadır. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe gibi dillerde sözcük köküne gelen ekler dilin yapı taşlarıdır. Özellikle bu eklerin sondan başa doğru sıralamasıyla oluşturulan ters dizim sözlükleri; Türkçe sözcüklere hangi çekim-yapım eklerinin getirildiğinin, sözcük sonlarında ve ek başlarında hangi seslerin olduğunun/değiştiğinin, hangi eklerin ne tür sözcükler türettiğinin bilgisini veren eserlerdir. Literatür taramasında Türkçenin tarihi devirlerindeki dil yadigarlarıyla ilgili ters dizim sözlüklerinin hem varlığı hem de bu alanda ilk eserler olmaları açısından dikkate değerdir. Özellikle Türkçeye ilgili yapılacak her türlü eşzamanlı ve artzamanlı çalışmaların malzemelerinden biri ters dizim sözlüklerdir. Son yıllarda da Modern Türkiye Türkçesinin ters dizimiyle ilgili yayınların arttığı görülse de literatür hala sağlamlaşmamıştır. Çalışmamızda Türkiye’de yeni yeni oluşturulan ters dizim sözlükleri literatürüne katkıda bulunmak, bu yolda çıkacak yeni yapıtlara literatür bilgisini sunmak adına, bu alandaki kitap/makale/bildiri/tez çalışmalarından ters dizimlikle ilgili yerli ve yabancı yazarların eserlerinin bibliyografik künyesi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ters Dizim, Sözlük, Türkçe, Kaynakça.

Abstract

With the development of technology, lexicography has changed both in size and place in the literature. While more general dictionaries were being used in the past, more limited, more specific dictionaries are being prepared. Among these are the dictionaries of “reverse order” that have existed in our country for twenty-twenty-five years. The suffixes are the building blocks of the language, such as Turkish. In particular, the reverse order dictionaries created by ordering these suffixes from end to head; It is the works which give information about which grammar-production suffixes are brought to Turkish words, which sounds are changed / changed at the end and beginning of words, and which kinds of words are derived from which suffixes. In the literature review, it is noteworthy that the reverse syntax dictionaries related to language heirlooms in the historical periods of Turkish both exist and are the first works in this field. One of the materials of all kinds of simultaneous and synchronous studies especially related to Turkish is reverse order dictionaries. In recent years, modern Turkey Although seen an increase in publications on the reverse syntax of Turkish literature still has not been consolidated. In our study contributes to the literature newly created reverse sequence dictionaries in Turkey, in order to provide literature information on new works will be on this path, books on this subject / article / report / thesis work in reverse typesetting about domestic and foreign authors' works citation will be issued.

Keywords: Inverted Syntagma, Dictionary, Turkey Turkish, Bibliography.

* Öğr. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, ebubekireraslan@mu.edu.tr.

Giriş

Ters dizim, sözcüklerin son harflerinden ilk harflerine göre yapılan alfabetik sırayı ifade eder. Türkçe gibi sondan eklemeli bir dilde ters dizim sözlükleri; biçim birimlerde kalınlık-incelik uyumu, dizim-dizin ilişkisi, hangi ekin hangi sözcüklerle bir araya geldiği vb. bilgileri veren ve elde edilen verilerin eşzamanlı ve artzamanlı yorumlanmasını sağlayan eserlerdir.

1. Ters Dizim Terimi

Ters dizim, abece sırasından farklı olarak kelimelerin son harflerinden başlamak üzere yeniden sıralanmasını ifade eden bir sözlükbilim terimidir (Boz, 2011, 9-14).

Sözcüğün ilk harfine göre değil son harfine göre yapılan sıralamayı ifade eden ters dizim sözlükleri üzerinde Türkiye'deki çalışmalarda farklı adlandırmalar mevcuttur. Aksan ve Zengin tersine sözlük, Memoğlu ters sözlük adlarını kullanırken Gemalmaz ve Alyılmaz'sa ters dizim terimini tercih etmişlerdir. (Kuş, 2015, 104). Ortaya çıkarılan eserlerin isimlerine bakılacak olursa "ters dizim" adının hem terim hem de eser adı olarak daha sık kullanıldığı görülmektedir.

2. Sözlük Nedir?

Latince glossa; İngilizce dictionary, lexicon, vocabulary, glossary; Fransızca dictionnaire; Almanca wörterbuch; Arapça lüğat, kamus; Farsça ferheng; Yunanca leksicon, Rusça slovar... gibi kelimelerle karşılanan sözlük kelimesi için Türkçede, ilk sözlüğümüz olan Divanu Lügati't-Türk ile birlikte Arapça "lugat", zaman zaman da Farsça "ferheng" ve yine Arapça "kamus" kelimeleri kullanılmıştır.

Sözlük kelimesi, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşunda lugat ıslah kolu başkanı Celal Sahir'in teklifiyle Arapça lugat ve kamus kelimelerine karşılık girmiş ve kullanılmaya başlanmıştır (İlhan, 2009, 13).

Alman dilbilimci Jacob Grimm tarafından sözlük Deutsches Wörterbuch adlı eserinde şöyle tarif edilmektedir: "Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesidir." (Aksan, 2007, 77).

Doğan Aksan ise sözlüğü şöyle tanımlamaktadır: "Bir dilin ve birden çok dilin söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel olarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabıdır" (Aksan, 2007, 77).

Ahmet Kocaman da "bir dilin sözcüklerini; deyişlerini abece düzenine göre sıralayan, anlamlarını açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt olarak sözlüğü tanımlamaktadır. Bu tanım genel çizgileriyle doğru olmakla birlikte her tanım gibi eksiktir. Bir kez abece sırası bütün sözlüklerde en yaygın düzenleme olsa da kavramlar dizini, uyak sözlükleri gibi sözlük düzenlemeleri de vardır" (Kocaman, 1998, 111) diyerek yapılan genel sözlük tarifine katılmakla birlikte, farklı düzenleme şekillerine sahip sözlüklerin de olduğuna dikkat çekmektedir.

Karmaşık ve farklı özelliklere sahip yapısıyla sözlüğü bir tanımın içine sığdırmak da sözlüklerin tanımını eksiksiz yapmak da oldukça güçtür. Ancak, yapılan tanımların bütününe bakıldığında sözlükler hakkında şu özellikleri sıralamak mümkündür. Sözlükler,

-bir dil veya birden çok dilin söz varlığını ele alabilirler,

-bir dildeki sözcüklerin tümü ya da bir bölümünü ele alabilirler,

-sözcüklerin belli bir çağda ya da bütün çağlarda kullanımlarını incelerler;

-yazılı ve sözlü dilin malzemelerini içerirler,

-sözcüklerin yazımlarını ve söyleyişlerini gösterirler,

-bağımsız biçimbirimleri ele alırlar,

-sözcüklerin tek başına ve diğer öğelerle kurdukları söz öğelerinin anlamlarını verirler,

-içerdikleri söz varlığının anlamlarını verir, açıklar ve örneklendirirler,

-sözcüklerin dil bilgisel biçim ve işlevleri hakkında bilgi verirler,

- sözcüklerin kökenlerini gösterirler,
- sözcüklerin değişik kullanımlarını gösterirler,
- madde başlarının düzenlenişi bakımından (manzum, mensur, abecesel, konu, kavram) -farklılık gösterirler,
- kılavuz ve kaynak kitaplardır,
- kültürün belirleyici özelliklerini sergilerler,
- diller arasındaki etkileşimin belirlenmesine yardımcı olurlar,
- dillerin olgunluğu, işlenmişliği, zenginliği hakkında bilgi verirler,
- dillerin görüntüsüdür,
- dillerin hazinesidir, ... vb. (Eminoğlu, 2010, 4)

Bir toplumun millet olmasını sağlayan unsurlardan biri belki de birincisi dildir. Dilin kelimelerini muhafaza eden sözlükler aynı zamanda milletlerin kültür seviyelerini ve yaşayış şekillerini yansıtan önemli eserlerdir. Çünkü sözlükler meydana getirilirken ait olduğu milletin, sosyal ve kültürel yaşantıya bağlı ve onun dildeki ifadesi olarak kullandığı bütün kelime, kelime grupları ve bunların cümlelerde kullanımlarını da örneklerle göz önüne sermektedir. Bu yüzden sözlükler, diller için kültürel mirasın en iyi şekilde korunduğu ve gelecek nesillere aktarıldığı hazine değerindedir (İlhan, 2009, 15).

2.1. Sözlüklerin Yazılış Sebepleri

Dillerin söz varlıklarını ortaya koyan, onları koruyup geleceğe aktaran sözlüklerin hazırlanmasında etkili olan sebepleri şöyle sıralayabiliriz:

- bir dilin sahip olduğu söz varlığını tespit etmek;
- dilinin söz varlığını meydana getiren kelimelerin tarihi gelişimlerini tespit edip göstermek;
- yabancı bir dil öğretimi gayesiyle, yabancı dildeki kelimelerin karşılıklarını ana dilde göstermek;
- sanatçıların, bazı şair ve yazarların kullandıkları kelimeler ile bazı metinlerde geçen söz varlığını açıklamak;
- halk dilinde yaygın olarak kullanılan atasözleri ve deyimlerin anlamlarını göstermek;
- dilinin mevcut söz varlığına sahip çıkarak zenginliğini korumak;
- dilinin mevcut zenginliğini gelecek nesillere aktarmak;
- dili yabancı dillerin etkisinden korumak;
- dilinin doğru ve etkili kullanımına yardımcı olmak;
- dilinin kullanımında yapılan yanlışların önüne geçmek;
- söyleyiş hatalarını önlemek;
- başka dillerin öğrenilmesinde yardımcı olmak;
- diller arasında ilişkiyi ortaya koymak;
- yöresel ağzılarda var olan sözleri derlemek, toplamak;
- eğitim-öğretim hayatında dilin anlaşılması hususunda yaşanan sorunları çözüme kavuşturmak; vb. (İlhan, 2009, 22).

Yukarıda sıralanan sebeplere bağlı olarak hazırlanacak sözlüklerin oluşturulması için belli aşamalar gerekmektedir. Kocaman bu aşamaları şöyle sıralamaktadır:

A. Planlama (gereksinimin saptanması, kaynak sağlanması, sözlüğün boyutunun belirlenmesi, uzmanların örgütlenmesi vb.)

B. Uygulama

a) Veri toplanması

b) Seçme ve düzenleme

c) İlk metnin yazılması

d) Metnin gözden geçirilmesi, düzeltmeler yapılması

- e) Yeniden inceleme ve düzeltme
- f) Sayfa düzeni
- g) Sayfanın birkaç kez denetlenmesi
- h) Basıma hazırlık
- i) Basım ve ciltleme. (Kocaman, 1998, 111)

2.2. Sözlük Çeşitleri ve Özellikleri

Türkçede sözlükleri işledikleri ürünlerin kayıt durumuna, oluşturulduğu ortama ve yazılış biçimlerine bağlı olarak farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür.

Sözlükler hazırlanış amaçları, kullanım gayeleri ve taşıdıkları özelliklere göre birbirinden ayrılan çeşitli gruplar meydana getirirler. Bu konuda Kocaman şöyle bir tasnif yapmaktadır :

- a) Betimlemeli/Kuralcı sözlükler
- b) Eşzamanlı/Artzamanlı sözlükler
- c) Genel/Teknik sözlükler
- d) Genel kullanım/Öğrenim amaçlı sözlükler
- e) Tek dilli/İki ya da çok dilli sözlükler (Kocaman, 1998, 111)

Başka bir sınıflandırma da şu şekildedir :

1. Betimleyici/Kurallı sözlükler (sözcükleri doğru-yanlış karşıtlığı içinde ele alırlar.)
2. Tarihsel/Eşzamanlı ya da tek zamanlı sözlükler (sözcükleri tarihsel gelişimi içinde inceler/sadece belirli bir dönemin, genellikle günümüzün dilini göstermeye çalışırlar.)
3. Anlambilimsel/Adbilimsel sözlükler (sözcüklerin örneklerle açıklaması verilir/nesneden, kavramdan hareket edilir ve bir konuda bütün sözcükler toplanır.)
4. Özel dillerle ilgili sözlükler (bölge ağızları, bilim ve meslek alanları, argo sözlükleri vb. ile bazı yazar ve şairler hakkında özel sözlükler)
5. Tek dilli/İki dilli veya çok dilli sözlükler

Tek dilli sözlükler;

- Yazım kılavuzu (sözlüğü)
- Söyleyiş (telaffuz sözlüğü)
- Genel sözlükler (sözcüklerin anlamlarının yanında dil bilgisi, köken bilgisi, kullanım ve üslupla ilgili, örneğin argo, resmi yazışma dili, mimarlık, madencilik... gibi bilgiler verir)
- Etimolojik sözlükler (sözcüklerin kökeni ve dil tarihinde geçirdiği değişiklikler hakkında bilgi verir)
- Deyimler ve atasözü sözlükleri
- Kavram dizinleri sözlükleri
- Eş anlamlı-Karşıt anlamlılar sözlükleri
- Resimli sözlükler
- Birleşim değeri sözlükleri

Yabancı sözcük sözlükleri (yabancı dillerden alınmış sözcükleri örneklerle, eş anlamlılar yardımıyla ve tanımlama yoluyla açıklarlar) şeklinde yapılandırılır (Eminoğlu, 2010, 5-6).

Doğan Aksan'ın hazırlanış amaçları, kullanım gayeleri ve taşıdıkları özelliklere göre birbirinden ayrılan sözlükler konusundaki tasnifi şu şekildedir:

- 1) Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından
  - a) Tek dilli sözlükler
  - b) Çok dilli sözlükler

- 2) Abece (Alfabe) sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre
  - a) Abecese sözlükler
  - b) Kavram sözlükleri
- 3) Ele alınan söz varlığının niteliğine göre
  - a) Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri)
  - b) Lehçe bilim sözlükleri,
  - c) Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri
  - d) Yabancı ögeler sözlükleri
  - e) Tarihsel sözlükler
  - f) Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri)
  - g) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri)
  - h) Argo sözlükleri
  - i) Deyim ve atasözleri sözlükleri
  - j) Anlam bilim sözlükleri
  - k) Sanatçı ve metin sözlükleri
  - l) Yanlış yerleşmiş öge sözcükleri
  - m) Tersine sözlükler (Aksan, 2007, 77-85)

İşledikleri ürünler, malzemenin kaydedildiği ortam ve hazırlanış biçimleri açısından sözlükler şöyle gruplandırılmıştır:

1. İşledikleri ürünler açısından sözlükler
  - a) Yazı dili sözlükleri
  - b) Ağız sözlükleri
2. Malzemenin kaydediliği ortam açısından sözlükler
  - a) Basılı/kitabi sözlükler
  - b) Elektronik sözlükler
3. Yazılış biçimleri açısından sözlükler
  - a) Manzum sözlükler
  - b) Mensur sözlükler (İlhan, 2009, 534-554)

İçerdikleri söz varlığı açısından farklılık gösteren sözlükleri değişik açılardan sınıflandırmak mümkündür. Kocaman(Kocaman, 1998, 111) ve İlhan'ın(İlhan, 2009, 538) sınıflandırmalarında ters dizim sözlüklerine yer verilmezken sadece Aksan'ın sınıflandırması (Aksan, 2007, 75-76) "tersine sözlük" adıyla ters dizim sözlük görülebilmektedir.

Aksan'ın sınıflandırmasında tersine sözlükler adıyla anılan bu sözlük türü "ele alınan söz varlığının niteliğine göre" üst başlığının altında yer almaktadır. Oysa ters dizim sözlüklerinin malzemesini oluşturan söz varlığına ait nitelikler pek çok açıdan farklılıklar gösterebilir. Bu sözlük türünde ele alınan malzemenin şekil yönü ön planda olduğuna göre ters dizim sözlükleri Aksan'ın tasnifindeki ikinci maddenin ilk bölümünü oluşturan "abecese sözlükler" içerisinde değerlendirilebilir (Kuş, 2015, 106).

3. Türkiye Türkçesinin Ters Dizim Sözlükleri Üzerine Yapılan Çalışmaların Kaynakça Denemesi

3.1. Kitaplar

Cin, Ali; Genç, Safiye (2007). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünün Ters Dizimi*, İstanbul: Şule Yayınları.

Berdak, Yusuf (2004). *Türk Tilinin Ters Lugati-Türk Dilinin Ters Sözlüğü*, Taşkent: Yangi Asr Avlodi Nashriyoti.

Aksu, Belgin Tezcan; Tariktaroğlu, Abdurrahman; Gemalmaz, Efrasiyap (2004). *Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi*, Ankara:TDK.

Aksu, Belgin Tezcan; Adalı, Eşref (2018). *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alyılmaz, Cengiz (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*. Ankara: Kurmay Yayınları.

Vietze, Hans-Peter; Zenker, Ludwig; Wamke, Ingrid (1975). *Rückläufiges Wörterbuch der Türkischen Sprache*, Leinen: Gebundenes Buch.

Süleymanoğlu, Hayriye Memeoğlu (2014), *Türkçenin Sıklık Sözlüğü*, Ankara: Hatipoğlu Basım Yayın.

Ölker, Gökhan (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Konya: Kömen Yayıncılık.

Süleymanoğlu, Hayriye Memoğlu (2006). *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü*. Ankara: Kurmay Yayınları.

Zengin, Dursun (2009). *Türkçenin Tersine Sözlüğü*. Ankara: Kurmay Yayınları.

3.2. Makaleler

Kuş, Bahri (2018). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish'in Ters Dizimi, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:6, Sayı:12, s. 409-440.

Kuş, Bahri (2015). Ters Dizim Sözlüklerinin Türk Dili Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 54, s. 103-115.

3.3. Tezler

Güler, M. (2011). *Derleme Sözlüğü'nün Ters Dizimi (E-K)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Seminer Eseri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Güntepe, E.; İncesu, E. (2013). *Orhon Yazıtları'nın Düz ve Ters Dizimi*. Yayımlanmamış Bitirme Tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum.

Karaduman, G. vd. (2013). *Eski Uygur Türkçesi (Düz ve Ters Dizimler)*. Yayımlanmamış Bitirme Tezi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum

Kuş, B. (2011). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish'in Düz ve Ters Dizimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Seminer Eseri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Özbek, E. (2011). *Kutadgu Bilig Sözlüğü'nün Ters Dizimi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Seminer Eseri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Sonuç

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe için sözcüklerin sondan başa doğru sıralandığı "ters dizim" sözlükleri; sözcüklerin üzerlerine hangi ekleri aldığı, hangi eklerin hangi eklerle gelip gelmediği, işletme eklerinin hangi kök veya gövdelere daha sık geldiği vb. alanlarda araştırmacılara bilgi veren eserlerdir. Batı'ya göre Türkçede yeni denilebilecek olan "ters dizim" sözlükleri alanında bugüne kadar toplamda 10 kitap, 2 makale ve 5 tane de tez çalışması yapılmıştır. Söz konusu eserlerin daha çok son yüzyıldaki Türkçeyi kapsadığı görülmektedir. Halbuki bugünü daha iyi anlamak adına; dünkü dil yadigarlarının belki de tek tek ters dizim çalışmalarının yapılması, daha sonra bunu dönemlere ve yüzyıllara kadar kapsayacak "ters dizim" sözlüklerinin takip etmesi gerektiği düşünülmektedir. Böylece ortaya çıkacak eserlerle Türkçenin eşzamanlı ve artzamanlı sözlüklerinin malzemesi meydana getirilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan (2007). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK.

Boz, Erdoğan (2011). Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 9-14.

Kuş, Bahri (2015) Ters Dizim Sözlüklerinin Türk Dili Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, s. 103-115.

İlhan, Nadir (2009). Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri. *Turkish Studies*, 4(4), 534- 554

Kocaman, Ahmet (1998). Dilbilim, Sözlük, Sözlüçülük. *Kebikeç Dergisi*, S. 6, s. 111-114.